

Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր չորս հապորով, հապոր Ա. Հայկական Հարց. կազմել, ծանօթագրել և ներածութիւնը գրել է Պետրոս Յովհաննիսեանը, քարգմանել է Վալտեր Դիլոյեանը, հրատարակիչ-խմբագիր՝ Ալբերտ Իսոյեան, Երեւան, «Հայագիտակ», 1996, 244 էջ:*

Նիկողայոս Ադոնցը անառարկելիորէն ի դարու ամենազգեցիկ Հայ պատմարաններէն է, եթէ ոչ՝ ամենամեծը: Միայն այն հանգամանքը, որ իր մահուրնէն աւելի քան կէս դար ետք, տակաւին Հայաստանի մէջ օրակարգի վրայ է իր ուսերէնով ու Ֆրանսերէնով հրատարակուած աշխատութիւնները հայերէնի թարգմանելու հարցը երեւի լաւագոյն ապացոյցն է, որ վերջիններս՝ երբեմն գրուած 90—100 տարի առաջ, առ այսօր կը պահեն իրենց հաղորդականութիւնը:

Փոթորկալից եղաւ Ադոնցի կեանքը: Թուսաստանի մէջ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետեւանքով, ան ստիպուած եղաւ լքել Ս. Փեթերսպուրկի եւ Մոսկուայի համալսարանները ու որոշ ժամանակ Լոնտոն ու Փարիզ մնալէ ետք հանգրուանեցաւ Պրիւքսէլ: Բնականաբար, իր աշխատութիւնները գրուած են չորս տարբեր լեզուներով եւ ցրուած տարբեր պարբերականներու մէջ: Զանոնք ի մի հաւաքելու փորձերը առ այսօր բաւականին սահմանափակ եղած էին: Հայաստանի մէջ՝ խորհրդային իշխանութեան վերջին տարիներուն, հայերէնի թարգմանուեցան Ադոնցի Հայաստանի պատմութիւն եւ Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում հիմնարար աշխատութիւնները, բայց պարբերական մամուլին մէջ ցրուած յօդուածները ժողովելու, թարգմանելու ու հրատարակելու փորձ չէր եղած:

Ներկայ հատորը այդ բացը մասամբ զոցելու միտող կարեւոր, առաջին քայլ մըն է: Այսպիսի աշխատանք մը նախաձեռնելու ուղղութեամբ մեծ խթան հանդիսացաւ Ադոնցի պրիւքսելեան արխիւին կարեւոր մէկ մասին յայտնաբերումը 1993ին՝ Պէյրութի Համազգային Մշակութային Միութեան Նշան Փալանճեան Ճեմարանի արխիւին մէջ եւ անոր նախնական ուսումնասիրութիւնը Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօսներէն Պետրոս Յովհաննիսեանի կողմէ: Վերջինս պարզեց, որ Ադոնցը նոյնիսկ իր անգլերէնով կամ Ֆրանսերէնով հրատարակուած աշխատութիւնները կը գրէր ռուսերէնով կամ հայերէնով եւ ապա թարգմանել կու տար զանոնք՝ նախքան տպարան յանձնելը:

«Հայագիտակ» հրատարակչութիւնը կը յուսայ չորս հատորներու մէջ մէկտեղել Ադոնցի յօդուածներուն, հրապարակախօսական ելոյթներուն ու նամակներուն կարեւոր մէկ մասը: Տպուելիք նիւթերուն գուցէ

եւ մեծագոյն մասը առաջին անգամ հայ ընթերցողին պիտի ներկայացուի թարգմանարար: Նիւթերը դասաւորուելու են թեմատիկ առումով:

Գրախօսուող առաջին հատորը կ'ըզգրկէ հայկական հարցին վերաբերող Ադոնցի յօդուածները: Հրատարակչը միաժամանակ կը խոստանայ երկրորդ հատորը յատկացնել հեղինակի հայ-բիւզանդական նոթերուն (որոնք լոյս տեսած են Ֆրանսերէնով), երրորդը՝ պատմագիտական աշխատութիւններուն, իսկ վերջինը՝ բանասիրական գործերուն, հրապարակախօսական գրութիւններուն ու նամակներուն: Փողովածուն չի յաւակնիր ամբողջական ըլլալ եւ գոյն կազմողները Հայկական Վարքսքոց ժողովածուներն ըստ Գրիգոր Ծերենցի վերջին, ժամապաշտական խմբագրութեան ու Դիոնիսիոս Թրակացին եւ հայ մեկնիչները աշխատութիւններու թարգմանութիւնն ու հայերէն հրատարակութիւնը կը համարեն ապագայի գործ:

Նիկողայոս Ադոնցը հանրածանօթ է առաջին հերթին իբրեւ հայ միջնադարեան պատմութեան եւ մշակոյթի, յատկապէս՝ հայ-բիւզանդական յարաբերութիւններու մասնագէտ: Հայկական Սովետական Հանրագիտարանն (1974) ու Հայկական Համալսոց Հանրագիտարանը (1990) Ադոնցին վերաբերող իրենց բառայօդուածներուն մէջ տողով մըն անգամ չեն անդրադառնար վերջինիս հասարակական-քաղաքական գործունէութեան ու հայկական հարցին նուիրուած աշխատութիւններուն:

Մինչդեռ Պետրոս Յովհաննիսեանը ընթերցողին կը յիշեցնէ թէ 1912ի Դեկտեմբերին, Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարարութեան քաջալիրանքով, Նիկողայոս Ադոնցն ու Սիրական Տիգրանեանը Կ. Պոլիս այցելած են՝ հայկական բարենորոգումներու հարցով տեղւոյն հայակաճառը գործիչներուն հետ խորհրդակցելու համար: Յովհաննիսեանը միաժամանակ կը պարզէ, որ 1918ին Ադոնցի Փեթրոկրատէն Մոսկուա տեղափոխուելը մասամբ պայմանաւորուած էր քաղաքական իրադարձութիւններուն աւելի մօտ ըլլալու անոր ձգտումով: Ի դէպ, Ադոնցը 1918–20 թուականներուն զուտ հայագիտական որեւէ աշխատանք չէ հրապարակած: Հեղինակին այդ շրջանի առայժմ յայտնի բոլոր հրապարակումները կը վերաբերին հայկական հարցին եւ սերտ աղերս ունին այդ շրջանին իր ծաւալած բուն ազգային-հասարակական գործունէութեան հետ: Յովհաննիսեանը կ'ենթադրէ, որ Ադոնցը մասնակցած է 31 Մարտ 1918ի Գերմանիոյ յղուած ռուսական կառավարութեան յուշագրի խմբագրման: Վերջապէս, 1921ի Դեկտեմբերին, ան նշանակուած է Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդական:

Հատորին մէջ քիչ թէ շատ ժամանակագրական յաջորդականութեամբ ներկայացուած են 1913–37 թուականներուն Ադոնցի կողմէ

գրուած 16 մանր աշխատութիւններ: Անոնցմէ առաջինը իր եւ Տիգրանեանի կ. Պոլիս կատարած այցելութեան հաշուետուութիւնն է: Յաջորդ տաս յօդուածները գրուած են քաղաքական վերիվայրումներով հարուստ 1918—23 թուականներուն, իսկ վերջին հինգը՝ աւելի ուշ, երբ արդէն միջազգային հանրութեան համար հայկական հարցը գործնական առումով փակուած էր: Անոնցմէ իննը տպուած են Ադոնցի կենդանութեան օրօք, հինգը՝ միայն Հայաստանի մէջ կորսւած բարեփոխական գեփիւռի ազդեցութեան տակ, իսկ մէկը կը հրատարակուի առաջին անգամ սոյն ժողովածուին մէջ: Ժողովածուին մէջ ընդգրկուած յօդուածներէն մէկուն հեղինակի կենդանութեան տպուած ըլլալ—չըլլալու հարցը կը մնայ բաց: Ընդգրկուած աշխատութիւններէն ութը ժողովածուին մէջ կը ներկայացուին նոր թարգմանութիւններով, զորս ռուսերէնէ կատարած է Երեւանի Պետական Համալսարանի պատմութեան մէկ այլ դասախօս՝ Դոկտ.—Փրոֆ. Վալտէր Դիլոյեանը: Անոնց մէջ են 1921ին Լոնտոնի մէջ հրատարակուած Հայկական հարցի լուծման շուրջ գողտրիկ ժողովածուին մէջ ընդգրկուած երեք յօդուածները: Դիլոյեանը 1989ին զանոնք անգլերէնէ թարգմանած ու հրատարակած էր առանձին գրքոյկով մը, բայց Յովհաննիսեանը Պէյրութի մէջ յայտնաբերած է այդ յօդուածներուն ռուսերէն ընօրինակները եւ Դիլոյեանը մղած, որ վերամշակէ իր կատարած թարգմանութիւնները՝ այս անգամ հիմնուելով ռուսերէն ընագրին վրայ:

Ժողովածուին մէջ ընդգրկուած աշխատութիւնները առանձնապէս նոր լոյս չեն սփռեր հայոց պատմութեան այդ փոթորկալից ժամանակահատուածի մեր արդէն իսկ ունեցած ըմբռնումներուն ու պատկերացումներուն վրայ: Անոնք մեծ մասամբ օրը օրին՝ ընթացող դէպքերու ազդեցութեան տակ գրուած յօդուածներ են, որոնք սակայն լաւագոյնս կ'արտացոյեն Ադոնցի անհատական յոյզերն ու ըմբռնումները եւ այդ գծով կրնան մեծապէս օգտակար ըլլալ իր ապագայ կենսագիրին եւ անոր գիտա—հետազօտական փառանգութեան մեկնաբանին:

Հրատարակուած ժողովածուէն աներկբայօրէն կը պարզուի թէ Ադոնցը եղած է քրիստոնեայ Եւրոպայի մշակած քաղաքակրթութեան համոզուած համակիրը: Միւս կողմէ, ան մահմետական Արեւելքը կը համարէր «անհրապօր» եւ յաճախակի կ'որակէր թուրքերը, քիւրտերն ու պարսիկները իրրեւ «անկուլտուրական»: Ադոնցի համար հայոց կողմէ քրիստոնէութեան ընդունումը փրկութեան լաստ էր, որովհետեւ՝ իրրեւ քրիստոնեաներ, անոնք աւելի հեշտութեամբ կ'ըցան հարազատանալ արեւմտեան քաղաքակրթութեան: Թուրքիան, ընդհակառակն, աշխարհի ամենաբռնապետական պետութիւնն էր: Մահմետականութիւնը կասե-

ցուցած էր եւրոպականութեան ներթափանցումը Թուրքիա: «Թուրքերի հակաքրիստոնէական գաղափարախօսութիւնը Թուրքիան տարել է եւ տանում է դէպի կործանում», կը գրէ ան (էջ 87)՝ մատնանշելով օսմանահակատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու վիթխարի նշանակութիւնը պետութեան համար՝ տնտեսապէս ու ֆինանսապէս եւ առանց մոռնալու, որ սարսափազդու ենիչերիներն անգամ ծագումով քրիստոնեաներ էին: Ադոնցի համաձայն, եւրոպական մեծ «տէրութիւնների միջամտութիւնը պայմանաւորուած է հենց Թուրքիայի հիւանդագին դրութեամբ եւ նրանց դիւանագիտութիւնը ջանում է կարգաւորել միջամտութիւնը, բայց աղէտների պատճառը դա չէ» (էջ 75):

Ի մտի ունենալով հանդերձ, որ սոյն տողերը գրուած են գլխաւորապէս ռուս ու բրիտանացի հասարակական կարծիքը յօգուտ Հայաստանի դիրքորոշելու միտումով, անոնք միաժամանակ բարացուցական են թէ վերջին տասնամեակներուն արեւմտաեւրոպական ընտրանին ինչքան՝ վ փոխած է իր դիրքը իր իսկ քաղաքակրթութեան իւրօրինակութեան ու գերակայութեան վերաբերեալ: Ադոնցի տարողութեամբ բիւզանդագէտ մը այսօր շատ աւելի զգուշ պիտի ըլլար իր գրութիւններուն մէջ իսլամութեան ու եւրոպական քաղաքակրթութեան միջեւ համարեա անանցանելի պատեր գոյացնել:

Ըստ Ադոնցի, հայոց պատմութեան տրամաբանութիւնն ապացուցած է, որ Հայաստանի աշխարհաքաղաքական բնական երկարութիւնը դէպի հարաւ է՝ Միջերկրականի ափերը, բայց ժամանակի ընթացքին, քաղաքական պայմանները ռուսասիրական տրամադրութիւնները տիրապետող դարձուցած են հայ ժողովուրդի լայն գանգուածներուն մօտ: Ադոնցը հայ ժողովուրդի «ինքնամոռաց» նուիրուածութիւնը Ռուսաստանին կ'ընդունի իբրեւ փաստ: «Ռուսական լոյսը եղել է եւ մնում է միակ կանթեղը, — կը գրէր ան 1918ին, — որը միայնակ կայծկլտում է հայերին շրջապատող մահմեդական զիշերուայ մէջ»: Ռուսական կողմնորոշումը «պատմականօրէն դասաւորուած» էր «եւ դրա համար էլ շատ ճիշտ» (էջ 57):

Այսուհանդերձ, Ռուսաստանի ոչ բոլոր քաղաքական քայլերն են, որ Ադոնցի հաւանութեան կ'արժանանային, եւ թերեւս սա էր պատճառներէն մէկը, որ խորհրդահայ պատմագրութիւնը ստիպուած էր անտեսել հայ դատին առընչուող իր գործունէութիւնն ու հրապարակումները: Ադոնցը ողջունած է 1912—14 թուականներուն հայկական բարեփոխումներու կապակցութեամբ ցարական Ռուսաստանի գործօն միջամտութիւնը, բայց Հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն ետք պոլշեւիկներու քաղաքական քայլերը յաճախ սուր քննադատութեան ենթարկած է ան:

Ան 1917ի Դեկտեմբերին խորհրդային իշխանութեան հռչակագիրը Արեւմտահայաստանի ինքնորոշման մասին, կը համարէ իրրեւ «բացառապէս բարոյական կարգի ակտ», որ զրկուած էր «ամէն մի քաղաքական նշանակութիւնից», որովհետեւ կը համընկնէր ռազմաճակատէն ռուսական կանոնաւոր զօրքերու հեռացումին: «Դեկտեմբերը դա վերջին եւ խղճուկ ողորմութիւն է աղքատին, — կը գրէր ան, — որպէսզի օձիքն ազատես նրանից» (էջ 52): Միաժամանակ, ան սուր քննադատութեան կ'ենթարկէ 1918 թուականին Պրեսթ—Լիթովսքի մէջ ստորագրուած ռուս—գերմանական հաշտութեան պայմանագիրը, որ Արեւմտահայաստանն ամբողջութեամբ, առաւել՝ Կարսի մարզը, թողուց Օսմանեան պետութեան:

Փաղջ է նաեւ Ադոնցի կեցուածքը Սեւրի պայմանագրին նկատմամբ: Ադոնցը կը պնդէր, որ հայկական իշխանութիւնը պէտք է տարածուի ամբողջ հայկական բարձրաւանդակին վրայ՝ դէպի Միջերկրական ծով ելքով: Այս սկզբունքէն մեկնելով, ան կ'եզրակացնէ թէ Սեւրը միայն կիսով չափով բաւարարեց հայերը՝ անոնց պատմական տարածքին կէսը զիջելով թուրքոյ եւ Գիւրտիստանի: Ըստ իրեն, Սեւրի մէջ հաստատագրուած Հայաստանը «լոյսից կտրուած բանտ» էր, «որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը եւ նրանց նմանները»: Աւելի ուշ, երբ նոյնիսկ ԱՄՆի նախագահ Ուիլսոնի զօած սահմանները հարցականի տակ էին, Ադոնցը կը փորձէր ապացուցել, որ այդ սահմանները նուազագոյնն են Հայաստանի գոյութիւնն ու բարգաւաճումը բարւոք հիմքերու վրայ դնելու համար:

1923էն ետք գրուած յօդուածները բնականաբար աւելի անցեալը վերլուծելու միտում ունին եւ միայն մասամբ կ'անդրադառնան ապագայի նկատմամբ իր յոյսերուն ու պատկերացումներուն:

Ադոնցը կը մեղադրէ պոլշեւիկները թէ ամէն դիւրութիւն ընձեռեցին թուրքերուն՝ կործանելու անկախ Հայաստանը՝ միմիայն անոր համար, որ աւելի վարկաբեկ են դաշնակիցներու քաղաքականութիւնը արեւելեան ժողովուրդներուն առջեւ: Արդէն իսկ մշտապէս արտասահման փոխադրուած Ադոնցին համար, խորհրդային Հայաստանը «երազների բոցավառ խարոյկից» մնացած «մի աղօտ ճրագ» է լուկ, «որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, աւաղ, այնքան թոյլ, որ նրա շողերը հազիւ են հասնում մինչեւ Արաքսի ջրերը եւ անգօր են լուսաւորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, անուժ՝ ճեղքելու այն կողմը տիրող որր եւ ամայի մթութիւնը» (էջ 146): Հայութիւնը հիմք չունի վարդեր սպասելու պոլշեւիկներէն, կը գրէ Ադոնցը: Անհատական գործունէութեան բացակայութիւնը կը դանդաղեցնէ երկրի բարգաւաճումը: «Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնուում է մի տեսակ Անյուշ բերդի մէջ, քաղաքակիրթ

աշխարհի մոռացութեան բերդի մէջ» (էջ 179):

Այս հանգրուանին է, որ Աղոնցը յառաջ կը քաշէ այն թեզը թէ հայ ազատագրական շարժումը պարտուեցաւ, որովհետեւ լաւ նախապատրաստուած չէր: Այսուհանդերձ, ան կ'ընդգծէ թէ հայերը դեռ յոյս պէտք է ունենան հասնելու իրենց իրաւունքներու վերականգնման: Այս նպատակին սատարելու ուղղութեամբ ան կոչ կ'ուղղէ ստեղծելու հայ դրամատէրերու միութիւն եւ շարունակելու մասնագիտանալ զինավարժութեան մէջ՝ նոյնիսկ օտար բանակներու շարքերէն ներս:

ԱՐԱՍԱՆՃԵԱՆ